

УДК 94(477):930.5(083)«1922»

Ігор Срібняк,

доктор історичних наук, професор,

Київський університет імені Бориса Грінченка

**«ГАНЕБНА ПРОПОЗИЦІЯ ПОВЕРНУТИСЯ ДО БАТЬКІВЩИНИ...»:
ОГОЛОШЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ДИПЛОМАТІЄЮ
АМНІСТІЙ В ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ КАЛІШ,
ПОЛЬША (1922 р.)**

Анотація. У статті відтворено події, що мали місце напередодні та під час оголошення польсько-радянською делегацією двох амністій в таборі інтернованих вояків-українців Каліш (Польща) у 1922 р. Більшовицькі уповноважені намагались в такий спосіб заохотити до виїзду до радянської України якомога більшої кількості таборян, проте їх спроби внести розкол в лави таборян виявились марними. Не зумівши домогтись бажаного для себе результату під час проведення першої амністії, більшовицькі дипломати вдалися до індивідуального опитування таборян під час проведення другої, але й цього разу більшість українського вояцтва задекларувала своє рішуче «ні» всім спробам їх деморалізації.

Хоча командування армії УНР, штаб групи інтернованих та культурно-освітні відділи дивізії вдавались до реалізації комплексу контрпропагандистських заходів з метою розкриття дійсних цілей більшовиків, агітація останніх все ж таки мала свої невтішні наслідки. Радянській дипломатії вдалось частково досягти своєї мети та «виманити» з Польщі досить чисельну групу українського вояцтва, у т.ч. й деякого з числа старшин, що стало болючим ударом для інтернованої армії УНР, чисельний склад якої у 1922 р. стрімко зменшувався в силу цілого комплексу причин.

Ключові слова: інтерновані, табір, амністія, комісія, уповноважений, армія УНР, Каліш.

Дана дослідницька проблема вже перебувала у полі зору автора цієї статті [2], але подана ним інформація про проведення амністії у таборах була настільки стислою, що не давала можливості скласти цілісне уявлення про її перебіг. Значно більший обсяг даних про підготовку і проведення згадуваних амністій був синтезований в монографії М.Павленка, який використав для цього документи «радянського походження» з ф.4 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [1]. Ця обставина значною мірою обумовила те, що центром його дослідницької уваги стала власне діяльність радянської делегації (зі складу Змішаною полько-російсько-української репатріаційної комісії).

Проте видається важливим провести й реконструкцію того, як сприйняли приїзд до табору і специфіку роботи більшовицьких дипломатів власне інтерновані вояки-українці в Каліші. Крім відтворення особливостей оголошення амністії на проведення аналізу заслуговують й пропагандистські акції більшовиків, що мали своєю метою внесення розкладу в лави інтернованих, а також контрпропагандистські заходи головної команди Військ УНР та штабу групи інтернованих – що визначають мету і завдання даної статті.

Півторарічне перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш у великій мірі вичерпало запас їх моральних і душевних сил, а хронічний брак усього самого необхідного (одягу, взуття, мила), недостатнє харчування та безрадівність тривалого перебування за дротами змушувало задумуватись про подальші життєві перспективи. Але попри це частини армії УНР зберігали свою військову організацію та штаби, в таборі продовжували працювати спеціальні та загальноосвітні школи, діяла ціла низка громадських організацій. Таборове повсякдення вояцтва урізноманітнювали культурно-мистецькі осередки (театральні, співочо-хорові та оркестрові), регулярні виступи яких наповнювали душі старшин і козаків теплими згадками про Батьківщину.

У 1922 р. на додаток до всіх їх випробувань побутового характеру додалися й інші виклики, а саме – приїзд та оголошення більшовицькими уповноваженими двох амністій (у квітні та жовтні 1922 р.). Це потребувало напруження всіх моральних сил вояцтва, виснаженого скрутними умовами існування в таборі й відсутністю будь-яких змін на краще. Стабілізація радянської влади в Росії змушувала таборян переглянути способи боротьби з більшовиками, та тимчасово відмовитись від збройної боротьби з ними, водночас в силу багатьох обставин багато хто з інтернованих не мав бажання залишатись на постійне проживання в Польщі.

Польська влада також була у цей час зацікавлена у суттєвому зменшенні кількості інтернованих у таборах, що дозволило би зменшити видатки на їх утримання в таборах. Крім того – дехто з польських урядовців обстоював думку про «доцільність» залишення в таборах тільки «добірної частки» армії УНР, вважаючи можливим позбутись тієї категорії вояків, які не мали тривких національно-державницьких орієнтирів та були схильні до ідейних хитань.

Цими настроями в середовищі інтернованих та польського політикуму з користю для себе користалася Москва, яка намагалася через своїх агентів та агітаторів внести ще більшу дезорієнтацію в голови таборян. Більшовики не шкодували ресурсів для розкладу інтернованих, а перелік їх «прийомів» був настільки різноманітним, що на їх «гачок» потрапляла й частина вояків-українців, причому – намагаючись «zareкомендувати» себе в очах радянських спецслужб – дехто з них ставав їх платним «конфідентом» та починав провадити таємну агітацію за виїзд до УСРР вже в самому таборі.

Плекаючи надію покінчити з уенерівською течією в Польщі (або принаймні з її найпослідовнішими противниками – вояками армії УНР), Москва вдалась і до здійснення низки кроків міжнародно-правового характеру, оголосивши амністію учасникам збройних антирадянських формувань та ініціювавши створення Змішаної польсько-російсько-української репатріаційної комісії. Увійшовши до її складу більшовицькі уповноважені отримали можливість доступитись до таборів – задля оголошення тесту амністії

та проведення опитування українського вояцтва щодо їх примирення з радянською владою та повернення додому.

У кінці березня 1922 р. – після тривалих переговорів та узгоджень – члени згаданої комісії прибули до Калішу. Таборяни знали про майбутній приїзд більшовицьких представників, бо напередодні їх появи в таборі (30 березня) їм було повідомлено про порядок оголошення амністії та проведення опитування вояцтва щодо бажання скористатись нею. При цьому саме оголошення амністії мало відбуватись старшинам і козакам окремо. Також польська сторона закликала українське командування вижити всі заходи морального впливу на вояцтво аби запобігти будь-яким ексцесам, як то трапилось у Щипіорно (завдання українцем-інвалідом удару милицею більшовицькому делегатові Змішаної комісії) [4, арк.49].

Ввечері того ж дня співробітниками дивізійних культурно-освітніх відділів була складена «Заява-протест українського вояцтва з приводу відвідин табору совітською делегацією», в якій, зокрема, йшлося: «Ми, інтерновані в таборі українці, вже чотири роки боролися зі зброєю в руках, а зараз обеззброєні боремося морально з совітською владою[...] Ми погодилися піти у неволю за драти, щоб не бути вільними під совітською владою на дорогій нам Батьківщині. Тому одна поява між нами більшовицьких представників, а тим більше їх ганебна пропозиція повернутися до Батьківщини є вже величезна образа нашої народної гідності» [3, с.1]. Її текст у перекладі на польську був переданий комісаріату табору та вручений представникові військового міністерства Польщі майорові Штабріну.

Вранці 31 березня всі таборяни були виведені з бараків та поділені на чотири групи («волинська», «юнацька», «залізна» і «старшинська») для оголошення амністії. Після понад двогодинного очікування під снігом вояки розійшлись на обід, і тільки під вечір до табору прибули більшовицькі представники, які лише оглянули табір у супроводі озброєної польської варти. Оголошення тексту амністії було відкладено на наступний день, і мало відбутись на плацу поза табором. При виході кожної групи на визначене місце

старшини відокремлювались від козаків, і в присутності польських солдатів з примкненими багнетами чекали на прихід членів Змішаної комісії [4, арк.49].

На вимогу українців текст амністії був відчитаний польською мовою, а потім українською – більшовиком Янкелем Серебринським (Хрестовим). В останньому випадку це робилось невправно і з акцентом, що «страшенно бентежило козаків». Коли «волинська» група – після прослуховування амністії – поверталась за дроти, козаки і старшини заспівали «Ще не вмерла Україна!». У відповідь національний гімн заспівали й ті групи, які очікували на свою чергу та території табору. Намагаючись змусити українців до тиші один з польських офіцерів вивів із строю командира 3-го кінного полку 3-ої Залізної дивізії полковника А.Гамзу. В цей момент старшини і козаки цього полку виступили наперед і зажадали звільнення полковника А.Гамзи або арешту особового складу цілого полку. Аби не загострювати ситуацію останнього було звільнено [4, арк.49-50].

Зусиллями полковника П.Шандрука на плацу була вистроєна «старшинська» група. Вслід за козаками старшини висловлювали своє обурення прочитанням амністії ламаю українською мовою. Не витримавши такої наруги над нею – хорунжий Довгаль «істерично крізь сльози крикнув: «Нашо ти псуєш українську мову»?», після чого останній був виведений зі строю та відправлений до бараку. Повертаючись до табору «старшинська» група почала співати національний гімн, причому присутні тут польські офіцери вдалися до погроз – вимагаючи припинити спів. Коли ж це не вплинуло на українське вояцтво, польська влада взяла під 30-ти денний арешт чотирьох українців [4, арк.50].

На думку невідомого автора цитованої тут і вище доповіді про оголошення амністії в таборі, «таке поводження польської влади, переслідуючої тих українців, які наслідком хоч чим небудь висловити своє глибоке ображення самим змістом... амністії – національного почуття, – викликало у найменш відпорних, знесилених голодовкою і злиднями у таборі козаків враження, що нібито Українська справа цілком загинула, коли навіть бувші союзники під

загрозою багнетів примушують слухати образи від наших і колись спільних ворогів» [4, арк.51]. Коментуючи цей докір, висловлений на адресу польської влади, слід зважати на те, що вона була змушена до такого «сценарію» оголошення амністії, і водночас будь-що хотіла уникнути навіть дрібних ексцесів під час цього. З іншого боку, продемонстрована під час оголошення дійсна чи позірна толеранція більшовицьких представників була сприйнята частиною українського вояцтва як занедбання польською владою УНР, хоча насправді це було далеким від дійсності.

Найголовнішим було те, що українське вояцтво продемонструвало високий рівень стійкості, не піддавшись на більшовицьку агітацію. Результати проголошення амністії в Каліші були незначними – повернутися до радянської України висловили бажання тільки 93 осіб [8, с.129]. Очевидно, що це була не та кількість, на яку розраховувала більшовицька дипломатія. Попри цю відверту невдачу, Москва не збиралась відмовлятися від спроб підриву морального духу інтернованих вояків-українців, добре уявляючи всю потенційну загрозу для свого існування з боку Державного центру УНР в екзилі та інтернованих Військ УНР. До цього більшовиків спонукала популярність імені С.Петлюри серед українського селянства, а також та подиву гідна витримка, яку демонстрували вояки-українці в таборах, які продовжували зберігати свою військову організацію.

Тому Москва наполягла на проведенні ще одного оголошення амністії, підготовка до чого була розпочата на початку вересня 1922 р. Тоді польським комісаром табору було оприлюднене звернення до українського вояцтва з пропозицією зголоситись до канцелярії табору тим, хто бажав би виїхати до радянської України. За наполяганням комісаріату така пропозиція була поширена й через командування групи інтернованих Військ УНР. Крім того, текст цього звернення був розклеєний на усіх бараках табору, відтак його зміст став добре відомий усьому українському вояцтву.

Вище військово-політичне керівництво УНР дуже добре усвідомлювало всю потенційну небезпеку оголошення амністії, що була спрямована на

«вимивання» з лав інтернованої армії тієї категорії вояцтва, яке втомилось від багатомісячного сидіння за дротами, і хибно вважало, що більшовики дійсно простять їм «провину» збройної боротьби з ними. Тому майже відразу вищий військово-політичний провід УНР вдався до проведення власної пропагандистської контракції, зокрема, у таборах було оголошено наказ головної команди Військ УНР (ч.5) за підписом головного отамана С.Петлюри і військового міністра, в якому йшлося про можливі форми покарання «поворотців» – арешт, заслання до Сибіру або й фізична ліквідація більшовицькими спецслужбами. ДЦ УНР в екзилі намагався вплинути й на представників радянської України у Змішаній комісії, підготувавши та надрукувавши окреме звернення, в якому викривалась повна залежність українських радянських дипломатів від своїх московських господарів. З огляду на це провід УНР категорично заперечував можливість будь-яких контактів з «делегацією так званої УСРР».

Але умови перебування у таборі – навіть якщо це був найкращий в усіх відношеннях Каліш – були дуже обтяжливими, і спонукали декого з таборян обирати собі можливість повернення додому шляхом амністування. Всіх, хто висловлював таке бажання, реєстрували та виокремлювали до спеціального бараку. Жодних обмежувальних заходів до цієї категорії осіб – на відміну від «першого» проголошення – вже не застосовувалось, так що ще до появи в Каліші польсько-більшовицької репатріаційної комісії до виїзду в УСРР зголосилось 196 осіб [5, арк.172].

Разом з тим українське командування намагалось надати психологічну допомогу тим з числа «амністованих», хто здійснив цей фатальний крок у хвилину слабкості чи розпуки. Дехто з цієї категорії бажав би відкликати свою згоду на виїзд до радянської України, але зробити цього вже не дозволялось польською владою. Аби вислухати заяви цих «горе-поворотців» до їх бараку 4 жовтня 1922 р. до їх бараку навідався один зі старших військових начальників армії УНР – генерал-поручник П.Єрошевич. Під час розмови генерала з

інтернованими трапився його конфлікт з розпропагандованими більшовиками вояками-українцями [5, арк.166-167].

Ця обставина стала відома більшовикам – членам змішаної репатріаційної комісії, які у супроводі її співголови від польської сторони Станкевича, прибули до Каліша 6 жовтня 1922 р. Того ж дня за наполяганням радянських дипломатів генерала П.Єрошевича було взято під арешт – аби перешкодити в такий спосіб проведенню антибільшовицької агітації в таборі. 7 жовтня мала відбутись процедура оголошення амністії, перед проведенням якої відбулись довірчі зустрічі (консультації) між українською і польською сторонами. При цьому командування групи інтернованих отримало запевнення польської сторони, що текст амністії оголошуватиметься в присутності усього вояцтва, і за жодних обставин не буде застосоване індивідуальне їх опитування. Увага комісії буде передусім скерована на тих, хто вже висловив свою згоду повернутись, які мали бути згруповані в окремому бараку та ближчим часом перевезені до Варшави.

Але як невдовзі виявилось, такі обіцянки були дані тільки для заспокоєння українського вояцтва, між тим – під тиском з боку більшовицьких дипломатів – польські представники комісії не збирались їх дотримуватись, бо останні, як вважав генерал-інспектор Військ УНР – забули «про ту кров, яка лилась з українських вояків на терені Польщі поруч з побратимами по зброї польськими жовнірами боях кампанії 1920 р. проти Москви», а гідність українського вояцтва в цій ситуації була віддана «на поталу[...] москалям» [5, арк.166].

У порушення даних обіцянок вранці 7 жовтня 1922 р. польська влада розпорядилась про проведення індивідуального опитування українських вояків в окремій кімнаті комісаріату табору, при чому – вразі відмови таборян від цього – застосувати примусовий привід до комісаріату силами озброєних польських солдатів. Таким чином це «вже вдруге інтернованому вояцтву довелось переносити незаслужене нешляхетне відношення (ставлення – *авт.*) до нього польського довудства». Але спроба конвоювання українців до комісаріату була зірвана, бо таборяни влаштували «бурну, патріотичну

маніфестацію зі співами польських і українських гімнів і величезними оваціями для Пана Головного Отамана і Начальника Панства Польського». Внаслідок цього польська влада відкликала своє розпорядження про проведення індивідуального опитування, не будучи також готовою до застосування якихось репресивних дій щодо інтернованих. Невдовзі члени комісії залишили табір за «мовчазної присутності всього вояцтва» та повернулись до міста [5, арк.167].

Після цього комісар табору Щепанський підтвердив відмову комісії від проведення індивідуального опитування, наполягав на неодмінності оголошення амністії перед усіма мешканцями табору. Але й цього разу ця обіцянка не була дотримана – о 15 годині, коли члени комісії повернулись до табору, «польська варта несподівано наскочила на українське вояцтво й примусило його йти на поодинокий допит». Такі дії викликали «страшне обурення за нестримане слово польської влади», лунали вигуки на кшталт: «Так колись вони (польські дипломати – *авт.*) видадуть нас всіх більшовикам, одне обіцяють, друге роблять!» [5, арк.167].

Такі дії польсько-більшовицької комісії призвели до того, що у вояцтва «упала [...] віра в те, що нас може захистити польська влада [...] впа в моральний дух». Особливо принизливим для інтернованих був процес підведення «під багнетами в кімнату, де була мішана комісія, і також те, що більшовики і тут дозволяли собі агітувати». Кінцевим акордом проголошення амністії стала нахабна вимога більшовиків провести індивідуальне опитування арештованого генерал-поручника П.Єрошевича, який також був відекскортований до комісаріату озброєними польськими солдатами, що стало на думку автора цитованого рапорту, «глузом над Українською армією». Лише після цього комісія, «під прокльони, гуки (вигуки – *авт.*), свисти українських вояків», залишила табір [5, арк.167].

У цитованому рапорті була вказана й кількість інтернованих, які зголосились до виїзду в день роботи комісії (58 осіб – з Калішу, 102 – з Щипіорно), пояснивши це падінням віри вояцтва у здатність польської держави захисти їх інтереси в таборах [5, арк.167]. Ця ж кількість (58 осіб) фігурує в

рапорті (ч.734 від 9 жовтня 1922 р.) С.Петлюрі генерал-інспектора Військ УНР О.Загородського [5, арк.137]. Але насправді їх кількість була більшою – бо у додатку до згаданого рапорту П.Єрошевич було наведено наступне – під час роботи комісії до повернення в УСРР зголосилось 232 особи (у т.ч. й старшини), а після її від'їзду – ще 146 вояків [5, арк.172]. Ця кількість кореспондується і з даними більшовицьких дипломатів, згідно до яких з Каліша виїхало 168 «амністованих», а з Щипіорна – 224 особи [6, арк.178].

Майже річна діяльність більшовицької дипломатії в Польщі призвела до «вполювання» нею понад 1400 українців, які виїхали до УСРР у період з 1 червня 1922 і до 1 січня 1923 рр. [7, арк.150] Це, без сумніву, стало болючим ударом для інтернованої армії УНР, чисельний склад якої стрімко зменшувався в силу цілого комплексу причин. Ця підступна практика радянських «людоловів» тривала у наступному році – за даними польського дослідника З.Карпуса у 1923 р. репатріацією скористались близько однієї тисячі українських емігрантів у Польщі, у т.ч. й частина інтернованих у таборах [8, с.131].

Отже, проведення двох амністій для інтернованого у таборі Каліш українського вояцтва засвідчило тривкість національно-державницьких принципів його переважної більшості. Всі спроби більшовиків внести розкол в лави таборян (зокрема між старшинством і вояцтвом) виявились марними. Не зумівши домогтись бажаного для Москви результату під час проведення першої амністії, більшовицькі дипломати вдалися до індивідуального опитування таборян, які були змушені поодинці заходити до окремої кімнати і особисто висловлювати своє ставлення до повернення до радянської України. Але й цього разу більшість українського вояцтва задекларувала своє рішуче «ні» всім спробам їх деморалізації.

Разом з тим слід відзначити, що більшовицькій дипломатії все ж таки вдалось частково досягти своєї мети та «виманити» з Польщі досить чисельну групу українського вояцтва, у т.ч. й декого з числа старшин. Їх виїзд до УСРР став для них початком сходження на більшовицьку голгофу, бо всі вони – після

проходження «фільтрації» – опинились під таємним спостереженням радянських спецслужб, не маючи вже в силу цього жодної можливості для професійної або творчої самореалізації. Але й цей відносно спокійний для них період існування протривав ледь більше десятиліття, бо майже всі поворотці з табору інтернованих в Каліші загинули в жорнах сталінських репресій 1930-х рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.) / М.І. Павленко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.

2. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І.Срібняк. – Київ-Філядельфія, 1997: Вид-во імені Олени Теліги. – 187 с.

3. Український сурмач. – Щипіорно, 1922. – 28 травня – Ч.3. – С.1-4.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.1078, оп.2, спр.166.

5. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.824.

6. ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр.825.

7. ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр.15.

8. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924 / Z.Karpus. – Toruń: UMK, 1997. – 209 с.

References

1. PAVLENKO, M. I. (1999) *Ukrayins'ki viys'kovopoloneni y internovani u taborakh Pol'shchi, Chekhoslovachchyny ta Rumuniyi: stavlennya vlady i umovy perebuvannya (1919-1924 rr.)*. Kyiv.

2. SRIBNYAK, I. (1997) *Obezzbroyena, ale neskorena: Internovana Armiya UNR u taborakh Pol'shchi y Rumuniyi (1921-1924 rr.)*. Kyiv-Filyadel'fiya.

3. *Ukrayins'kyu surmach*, (1922) *Shchypiorno*, 3, 1.

4. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TSDAVO Ukrainy), f.1078, op.2, spr.166.
5. TSDAVO Ukrayiny, f.1075, op.2, spr.824.
6. TSDAVO Ukrayiny, f.4, op.1, spr.825.
7. TSDAVO Ukrayiny, f.4, op.1, spr.15.
8. KARPUS, Z. (1997) *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*. Toruń.

Ihor Sribnyak

DoS (History), Professor

Head of the Department of World History

Historical-philosophical faculty

Borys Grinchenko Kyiv University

**«THE SHAMEFUL PROPOSAL TO RETURN TO THE MOTHERLAND...»:
DECLARING BOLSHEVIK DIPLOMACY
OF AMNESTY IN THE CAMP OF INTERNED
SOLDIERS-UKRAINIANS KALISZ, POLAND (1922)**

***Abstract.** The article reproduces events, which took place on the eve of and during the announcement by the Polish-Soviet delegation of two amnesties in the camp of interned Ukrainian soldiers Kalisz (Poland) in 1922. At this time, Moscow resorted to a number of international legal steps, having declared the amnesty to the participants of armed anti-Soviet formations and initiated the creation of the Mixed Polish-Russian-Ukrainian Repatriation Commission. Its members got the right to advertise the amnesty text in the Kalisz camp, so as to encourage, as far as possible, the number of Interned to leave for Soviet Ukraine. However, their attempts to split into the ranks of the soldier proved to be in vain. During the second amnesty, the Bolshevik diplomats resorted to an individual poll of the campers, but this time most*

Ukrainian belligerents declared their resolute «no» to all attempts to demoralize them.

Although the main team of the UPR troops, the headquarters of the group of interned and cultural and educational divisions of the division resorted to the implementation of a counter-propaganda campaign aimed at revealing the real goals of the Bolsheviks, the agitation of the latter still had its disastrous consequences. Soviet diplomacy was able to achieve its goal in part and to «lure» from Poland a fairly large group of Ukrainian warriors, incl. and some of the number of senior officers, which became a painful blow to the interned army of the UPR, the number of which in 1922 rapidly decreased due to a whole set of reasons.

Key words: *interned, camp, amnesty, commission, commissioner, UNR army, Kalisz.*

Надійшла до редколегії 20.09.2018